

Kyrkokonstens och den visuella kulturens epoker

FÖGLÖ KYRKA FRÅN MEDELTID TILL NUTID

Föglö medeltida kyrka på Åland gör ett sakligt och okonstlat intryck på besökaren. Artikeln granskar med hjälp av källkritisk närläsning textmaterial och originalkällor som berör kyrkan och dess föremål. Detta kunskapsunderlag, i kombination med observationer som gjorts på plats, öppnar för betydelser som ligger bakom kyrkans nuvarande utformning och ger också insyn i dess äldre historiska skeden. Den skenbara arkaismen döljer ett konsthistoriskt rikt landskap.

Finska fornminnesföreningen, grundad år 1870, åtog sig uppdraget att vårda kulturarvet genom att organisera konsthistoriska expeditioner vars mål var att identifiera och dokumentera vårt lands konsthistoriskt betydelsefulla platser. Fram till år 1902 organiserades åtta fältexpeditioner varav den första på sommaren 1871 riktades till Åbo med omgivningar och Åland.¹ I slutet av juli besökte en expedition bestående av åtta personer, ledd av Emil Nervander, även Föglö.² Denna artikel är en hedersbetygelse till föreningens banbrytande insats för fornminnesforskningen i vårt land. Samtidigt får vi tacka föreningen för att den konsthistoriska forskningens första frön såddes och att studiet av kyrkonst inleddes. Även om mycket har förändrats under de gångna 150 åren, så är de forskningsmetoder som expeditionerna skapade och använde fortfarande grundläggande verktyg i den konsthistoriska forskningen. Via observationer gjorda på plats och insamling av kunskapsskrivor från varierande källmaterial fortsätter den nutida forskaren i de konsthistoriska expeditionernas fortspår.

Kyrkorna har, förutom agerat plats för religionsutövning, också varit en central del av det finska kulturarvet. Överföringen av kyrkans kulturarv till framtiden är utmanande. Både den evangelisk-lutherska och den ortodoxa kyrkan utreder för närvarande i sina strategier hur de bör förvalta kyrkans materiella och immateriella kulturarv³. Också minnesorganisationernas förhållande till detta arv är problematiskt. Svunna är de tider då museerna eftertraktade kyrkliga föremål till sina samlingar. I stället diskuterar man möjligheterna att

Figur 1. Föglö kyrka. Exteriör och interiör. Foto Heikki Hanka.

avskryva dem från museernas samlingar.⁴ Värderingar och värdegrunder har blivit allt viktigare i alla institutioner. Det förs också en aktuell debatt om kyrkornas framtid angående ägande, delaktighet, mångsidigt bruk och ekonomiskt utnyttjande av byggnadsinnehavet.⁵ Kyrkornas betydelse för turismen är allmänt erkänd och på Åland har man förstått att uppmärksamma detta sedan gammalt.⁶

Den här artikelns syfte är att undersöka ett enskilt fall ur konsthistoriens och den visuella kulturens synvinkel. Genom att slå ihop dessa två betraktelsesätt skapas förhoppningsvis de bästa förutsättningarna för att betrakta det synliga liksom det som tidigare varit synligt som en process, utan förutfattade meningar om deras värde.⁷ Det som tidigare betraktats som värdelöst kan med tiden bli värdefullt och tvärtom. Med öppna ögon både mot nutid och historien kan man lyfta fram de olika föremålen, reflektera över deras betydelse och skapa ett verktyg för den värdering som i slutändan avgör vad som bevaras för framtiden och vad ej.

Föglö kyrka på Åland som här valts som fallstudie saknar speciella konstskatter. Som de flesta medeltida stenkyrkorna har den genomgått många förändringar under sin historia, men det går trots allt att spåra de olika tidslagren. Att skapa en helhetsbild har dock varit utmanande, eftersom uppgifterna om kyrkans historia och dess föremål finns utspridda i olika källor – vilket i sig inte är exceptionellt.

Den svunna och närvarande medeltiden

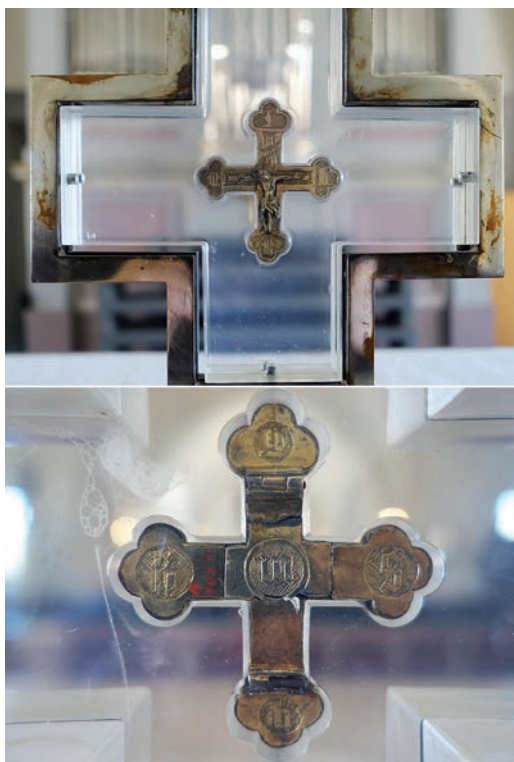
Kyrkans nuvarande exteriör ger bara en antydning om hur kyrkan ursprungligen såg ut. Vid den ombyggnad som avslutades år 1861 enligt ritningar av Ge-

org Theodor Policron Chiewitz (1815–1862), en svensk arkitekt som etablerat sig i Åbo, gavs kyrkan en helt ny skepnad i grå granit, med undantag av västtornet och dess omedelbara närhet. Chiewitz, som arbetade som länsarkitekt i Åbo och Björneborg, tillbringade mycket tid på Åland och utarbetade bland annat en stadsplan för Mariehamn. Känd som en mästare i användningen av historiska stilar anpassade arkitekten sin gestaltning av Föglö kyrka främst till nyromansk och gotisk stil, vilka hänvisade till kyrkans medeltida historia. Olika uppfattningar har framförts om den ursprungliga kyrkans datering till allt från 1300-talet fram till början av 1500-talet.⁸ På platsen där sannolikt ett skärgårdskapell i trä legat byggdes gradvis en stenkyrka. Långhuset och tornet är förmodligen från andra hälften av 1400-talet eller från de två första decennierna av 1500-talet; vapenhuset möjligen först från nya tiden.⁹

Trots att de medeltida tidslagren gått ett hårt öde tillmötes är de få bevarade resterna desto mer betydelsefulla. En klocka med en gjuten bönevers som påskrift finns bevarad i spiran. Förutom Föglö är det bara Eckerö som på Åland har en medeltida kyrkklocka, men den är inte ornerad. Föglöklockans betydelse markeras ytterligare av gjuterimästarnas signaturer ”WW” och ”V”, så kallade *Vinkelmästaren* och *Cirkelmästaren*, som arbetade i Stock-

holm i början av 1500-talet och som gjutit många klockor i Mälaronrådet liksom också lillklockan i Stockholms Storkyrka.¹⁰

Den verkliga konstskatten i kyrkan är ett förgyllt silverkorset dekorerat med en Kristusfigur som bevaras i ett plastetui på altarbordet. Vid arkeologiska utgrävningar 1967 hittades en relikgömma i huvudaltarets sockel och under den låg silverkorset. Inuti

Figur 2. Relikkors som altarkrucifix. Fram- och baksida. Ursprungligen innehöll korset relikerna, två benflisor som enligt en pergamentremsa skall ha tillhört Maria Magdalena. Foto Heikki Hanka.

korset fanns ett stycke silke svept kring två benflisor samt en pergamentremsa vars text tillskrev relikten Maria Magdalena.¹¹ Man kunde tro att en sådan relik skulle ha varit en värdefull inkomstkälla för kyrkan som låg intill en internationell havsväg, men ingen information har bevarats om någon helgonkult på Föglö.¹² Efter upptäckten väckte den värdefulla relikten en debatt om huruvida det unika föremålet hör hemma i en kyrka eller på ett museum. Det ursprungliga korset deponerades i Ålands museum och en kopia av bärnsten, förfärdigad av skulptören Toivo Jaatinen (1926–2017), placerades på altaret. Men kontroversen slutade inte där. Efter långa oenigheter avgjordes frågan 1988 av Ålands landskapsregering till förmån för församlingen varefter krucifixet utan själva relikten återplacerades på kyrkans altare och bärnstenskopian inlöstes till Nationalmuseets samlingar.¹³ Korsets flyttning från ett ställe till ett annat förorsakade också skador på det. Skyddsomslagets bakdel skadades och den dyrbara pergamentremsan försvann spårlöst.¹⁴

Föglö är den enda sockenkyrkan i vårt land där en relik bevarats.¹⁵ Om kulturarvets betydelse för identiteten och dess symboliska värde vittnar det faktum att kyrkan nu är tillägnad Maria Magdalena.¹⁶ Kyrkans ursprungliga skyddshelgon är inte känt, men det har spekulerats kring den keltiska nunnan Sankta Brigida av Kildare (ca 451–525) från Irland. I brist på tillförlitliga källor förblir dock även denna fråga öppen.¹⁷

Dateringen av relikkorset har varit problematisk. Uppskattningarna av dess ålder växlar från början av 1400-talet till cirka 1500.¹⁸ I vilket fall som helst har det senmedeltida korset som doldes i altaret varit skylt från blickarna i sekler, men före det måste det ha spelat en framträdande roll i de ceremonier som tilldragit sig vid altaret.¹⁹ Krucifixets dekorativa utformning och Kristusgestaltens saknade arm tyder på att objektet inte bara har varit gömt i altaret.

Kyrkans nuvarande, arkaiska inredning ger inte en sanningsenlig bild av den medeltida kyrkointeriören. Det finns bara knapphändiga uppgifter om den senmedeltida glansen. Något kan anas från länsprosten Boëtius Murenus uppmaning till församlingen år 1660 om att återställa koret, altarbordet (duukschifwan), korbänkarna, krucifixet och altartavlan genom målning. Det var troligen frågan om en uppfräschning av den medeltida inredningen, för skulpturerna och altarskåpen från ”påvetiden” dög mycket väl också för den lutherska kyrkointeriören.²⁰ Den förgyllda monstransen hade däremot konfiskerats till kronan så tidigt som 1547.

I samma kontext nämns också en dopfont, ett votivskepp, en nattvardskalk och ett timglas.²¹ Fem år senare uppmanar Murenus församlingen att fortsätta arbetet genom att låta förgylla krucifixet och altartavlan och skaffa ett nytt altarkläde. Ett nytt golv till kyrkan var under konstruktion varefter kyrkan skulle putsas och vitmålas på in- och utsidan.²² De fragment av dekorativa

Figur 3. En äldre altartavla målad av Jonas Bergman, Nattvardens 1759. Foto Heikki Hanka. Förebild var en gravyr av Caspar Luyken. Illustration för Christoph Weigels *Historiae celebriores Novi Testamenti iconibus representatae...*, Nürnberg 1708/1712. Foto Getty Research Institute /Internet Archive.

målningar och glasmålningar som hittades i samband med reparationsarbetena på 1960-talet kompletterar de knapphändiga uppgifter vi har tillgång till, men deras datering till medeltiden är osäker.²³

Från aska till återuppbyggnad

Stora ofreden 1714–1721 skakade om Ålands och Föglös normala liv i grunden. En del av befolkningen, bland dem kyrkoherde Johan Ståhlbom, flydde de ryska ockupanterna till Sverige.²⁴ Stora ofredens härjningar var större i Föglö än i många andra socknar. Prästgården och 42 hus brändes och kyrkan mötte samma öde. Interiören förstördes och väggarna och valven sprack i branden.²⁵ Reparationerna påbörjades omedelbart och de slutfördes redan 1722 med hjälp av en kollekt som samlades in i hela riket.²⁶ Inredningsarbetena fortsatte ännu länge efter detta. Särskilt kan nämnas den södra läktaren som konstruerades av kyrkobyggaren Mats Matsson 1731, predikstolen som snickrades av båtsman Erich Fagerholm 1732 och målningsarbetet som utfördes av Stockholmsmålaren M. Johan Winbohm 1733.²⁷ Följande gång fortsatte arbetet med interiören efter drygt tjugo år. 1755 lades ett kvinnogalleri till vid norra väggen och året därpå gjordes en ny altaranordning för koret. Snickaren Carl Nordman utförde dessa arbeten.²⁸ Kyrkans medeltida utformning ändrades 1729 då tornet höjdes till sin nuvarande form.²⁹ Tillsammans med den medeltida lillklockan lyftes en större kyrkklocka, gjuten 1706 av Erik Lind i Stockholm, till tornet.³⁰ Den yttre utformningen kan anses ha slutförts 1741, när långhusets och korets spåntak blev färdiga.³¹

Kyrkans interiör hade förstörts under branden och altarets prydnader fanns förmodligen inte bevarade.³² Helt utan bildkonst har kyrkan inte varit, för 1727 donerade kronolotsen Lars Larsson från Brättö och Mickel Mickelsson en målning som skildrade den korsfäste.³³ Förberedelserna för målningen av själva altartavlan och den nya läktaren började redan 1756, men före det fick snickaren Carl Nordman i uppdrag att tillverka altaranordningen och bänkarna. I augusti 1758 instruerade Åbo domkapitel församlingen om förvärv av en altartavla och målningen av norra kvinnoläktaren. Via konsistoriet och kyrkoherde Daniel Backman i Saltvik fick man konstnären Jonas Bergman (1724–1810) från Åbo anlita för uppdraget.³⁴ Priset hade redan diskuterats med Bergman, som var en meriterad kyrkomålare. I juni 1759, när målaren hade anlät till orten, gick församlingen med på målarens förslag att öka anslaget för altartavlan, bänkarna och läktarna från 850 daler med ytterligare 50 daler.³⁵

Eftersom församlingen nu hade anställt två yrkesmän fick de i uppdrag att göra mycket utöver den ursprungliga planen. Dörrar lades till bänkarna, en baldakin tillverkades och fästes ovanför predikstolen och de dekorativa knopparna på toppen av västtornet togs ner och renoverades. Målningen av dörrarna och taket samt förgyllningen av torndekorationerna ökade Bergmans kontraktsbelopp så att han så slutligen fick 1100 daler.³⁶

Efter arbetet sommaren 1759 förblev kyrkans interiör väsentligen oförändrad under de kommande hundra åren. Läktarna som står mitt emot varandra i det smala långhuset skapade en tät stämning som kulminerade i altartavlornas prakt som fyllde koret. In i kyrkans trånga inre hade man klämt ett gravkor för släkten Ehrenlund från Flisö. Gravkoret kan ha tagits bort 1839 i samband med att golvarbeten utfördes i kyrkan och fönstren förstörades. Valvbågarnas vita limfärg och målningen av fönsterbågarna gav kyrkans interiör en ljusare stämning och ny karaktär.³⁷ De anspråkslösa dekorationerna i kyrkan inkluderade tavlor med regentförsäkringar, psalmnummertavlorna och ett votivskepp som hängde från valvet och som enligt uppgift byggdes av Johan Olle från Karlby.³⁸ I räkenskaperna nämns också en fattigstock (fattig Bössä) som tillverkades av snickaren Grönroos 1814 eller 1815.³⁹ Det måste ha varit ett anspråkslöst skrin eftersom det knappast fanns någon för den öst-erbottniska kustregionen typisk fattigpojke (fattiggubbe) i kyrkan.

I altaranordningen i kyrkans kor fanns tre målningar av Jonas Bergman: Nattvarden, Getsemane och Uppståndelsen. Av målningarna är det bara Nattvarden som har bevarats till idag. Verken hade placerats i en altarkonstruktion gjord av byggmästaren Carl Nordman så att de täckte hela korväggen.⁴⁰ Normalt var Nattvardens plats i en predella ovanför altarbordet. Getsemane skulle passa som huvudmotiv och Uppståndelse i den övre delen av altaret,

men det trånga koret skulle förmodligen ha förhindrat ett tidstypiskt vertikalt arrangemang av bilderna. En sådan komposition med Åbo domkyrka som förebild målade Bergman till exempel till Pemars kyrka 1755. I den är dock mittpunkten den korsfäste. Getsemane var unik i Bergmans produktion som omfattade ca 30 kyrkomålningar, ty utom på Föglö vet man inte att han skulle ha använt motivet någon annanstans. Uppståndelsen (1751) återfinns bland annat i Pemar kyrkas altare. Samma motiv i kapellkyrkan i Sottunga anses också vara målade av Bergman, men tillskrivningen är inte helt obestridd. Kyrkans predikstolsmålningar härrör sig däremot från samma pensel vilket bevisar att Bergman varit känd i området sedan 1753.⁴¹

I den målning av Nattvarden (73x142) som nu bevaras i kyrkan har Bergman förlitat sig på förebilder av samtida kyrkomålare. Verkets komposition härstammar från en illustration i en Bibel som Christopher Weigel (1654–1725) utgav i Nürnberg 1712.⁴² Av den höga bildytan i det ursprungliga kopparsticket har Bergman utnyttjat bara en smal remsa där lärjungarnas rastlösa rörelse kring nattvardsbordet är som intensivast. Utelämnandet av bakgrundens detaljer understryker känsloladdningen mellan personerna minst lika effektivt som det ursprungliga grafikbladet.

Bergmans altartavlor togs bort från kyrkan vid den ombyggnad som påbörjades 1859. Enligt sägen sålde församlingen målningarna och Nattvarden fann sin väg till Johan Erik Liefwendahl (1814–1880), husbonde på Sonbonda. Sonen Karl Agapetus Liewendahl (1854–1919), köpman i Dickursby, ärvde målningen som dock blev kvar på hemgården i Föglö. Medan köpmannens änka Amanda Liewendahl (1859–1929) fortfarande levde donerade handlarens brorson Fritiof Liewendahl (1877–1953), en bokhandlare från Mariehamn och känd för att ha komponerat Ålands första flagga, målningen som han funnit i sin farbrors dödsbo till Ålands museum.⁴³

Nattvardsmålningen som nu hade blivit ett museiobjekt uppvisades i en utställningshall som var en del av Ålands landskapsmuseum och som inretts i norra flygelns mellersta våning på Kastelholms slott.⁴⁴ Den återlämnades till kyrkan i efterslängarna av en grundlig restaurering 1968. I samband med tvisten om äganderätten av silverkorset klagade församlingen över kyrkornas knappa dekorationer. Återlämnandet av den gamla altartavlan hjälpte till att lindra denna brist. Debatten om placeringen av silverkorset dämpade återlämnandet dock inte.

Det finns ännu en konsthistorisk gåta som är förknippad med den gamla kyrkan. I de biografiska uppgifterna om Gustaf Wilhelm Finnberg (1784–1833), en av våra tidiga målare, nämns upprepade gånger att han vid Åbo brand 1827 desperat försökte rädda sin egendom genom att flytta den från en plats till en annan. Trots det skulle också en färdig altartavla som bara väntade

på att överlämnas till Föglö kyrka ha brunnit med den övriga egendomen.⁴⁵ Det finns inga uppgifter om en sådan altartavla med nattvardsmotiv i kyrkans inventarielängder eller protokoll. En av de tidigaste hänvisningarna till en brunnen altartavla finns i en artikel i Åbo Tidningar från mars 1888. Enligt den hade Finnbergs målning beställts till Kökars kyrka.⁴⁶ Även denna uppgift är felaktig eftersom det i själva verket var frågan om en beställning gjord för Föglös kapellkyrka Sottuga, för vilken Finnberg enligt församlingens bokföring redan hade fått ett förskott på 66,32 rubel under budgetåret 1824–1825.⁴⁷

En korsformad kyrka i 1800-talsstil

Som en följd av befolkningsökningen byggdes stora kyrkor i Finland under 1800-talet samtidigt som gamla utvidgades. Kyrkan fungerade som en samlings- och mötesplats för sockeninwånarna och när lagen föreskrev obligatorisk bikt minst en gång om året försökte man dimensionera kyrkorna för socknens hela befolkning. I Föglö kyrka var trängseln påtaglig, särskilt under de stora helgerna. Trots det förhöll sig sockenborna avogt till en utvidgning av sin gamla kyrka, även om de fått ritningarna till den redan 1843 av Åbo stadsarkitekt Pehr Johan Gylich (1786–1875). Sockenbornas envishet ledde till att man framförde klagomål ända till senaten. En kejserlig order om att starta projektet utfärdades i juni 1847 men det var fortfarande ingen brådska med genomförandet. Projektet påbörjades inte före juni 1857 efter det att G.T.P. Chiewitzs ritningar från året innan hade godkänts av senaten. I slutet av 1857 anställdes Johan Mannerström, en köpman från Åbo, som entreprenör. Han inledde förberedelserna omedelbart. Själva byggarbetet utfördes mellan 1859–1861.⁴⁸

Mannerström hjälpte också till med anskaffandet av en lämplig altartavla i samband med att kyrkan moderniserades. Sommaren 1858 frågade byggentreprenören församlingen om dess åsikt angående målningens motiv. I likhet med den tidigare altartavlan höll man sig till nattvardsmotivet.⁴⁹ Till målare utvaldes Robert Wilhelm Ekman (1808–1873) från Åbo, en av de främsta konstnärerna i riket. Valet av honom påverkades förmodligen av arkitekten Chiewitz, till vars närmaste bekanta målaren hörde.⁵⁰ Ekman stod då på höjden av sin bana. Hans version av Lantdagsmålningen som senaten beställt och som är utställd i statsrådsborgen i Helsingfors hade nyss blivit färdig. Beställningar på altartavlor strömmade in från församlingarna och arbetena med Kalevalamotiv tillfredsställde därutöver målarens konstnärliga ambitioner. Trots sin ekonomiska framgång led Ekman av en kronisk penningbrist, vilken förstärktes av en förestående Parisresa.⁵¹ Strax innan han reste iväg hann

Figur 4. Altartavla målad av R.W. Ekman, Nattvarden, 1861. Foto Heikki Hanka. Förebild var en gravyr av Johannes Sadeler efter en målning av Peter de Witte / Pietro Candido 1595. Foto The British Museum 1868, 0612.501.

konstnären kommentera föglöbornas förslag gällande motivet. Han ansåg att Nattvarden var olämplig för den planerade altaranordningen. I stället skulle en vertikal komposition vara bättre lämpad. Förhandlingarna ledde så småningom till motivet Kristi förklaring på berget Tabor.⁵²

Efter att ha återvänt från Paris hade konstnären många stora projekt på gång samtidigt. Kalevalamålningarnas dimensioner växte och folklivsskildringar och Italienmotiv höll konstnären upptagen vid sidan av många andra fantasifulla projekt. Konstnären drömde om ett internationellt genombrott med ”politisk-religiösa allegorier” som han planerade att ta till Världsutställningen i London 1862.⁵³ Ett av tidens betydelsefullaste målningsarbeten var altartavlan Kristi förklaring i Uleåborgs domkyrka, vars motiv antyder att konstnären planerade att använda samma komposition även i Föglö. Planen var kanske trots allt för utmanande för Ekmans fullpackade schema så konstnären tillkännagav sommaren 1860 att han hade tolkat altartavlans dimensioner fel och att Nattvarden skulle, när allt kommer omkring, vara lämpligt som kyrkans altartavla. Även detta förslag godkändes av församlingen eftersom det ju var i linje med det ursprungliga valet.⁵⁴

Förändringen i Ekmans val av motiv kan ha påverkats av altartavlan i Vasa Trefaldighetskyrka som samtidigt var under arbete. I den var Ekman tvungen att utveckla en komposition där nattvarden placerades på en kvadratisk bildyta (228x220) istället för den vanliga smala och avlånga. Nattvarden i Föglö kyrka har nästan samma dimensioner (213x180), så erfarenheterna

från målningsarbetet i Vasa kunde utnyttjas omgående. Genom att jämföra de två målningarna är det lätt att se att fokuseringen på samma motiv har gagnat slutresultatet. I Vasa har kompositionens utgångspunkt varit Leonardo da Vincis (1545–1519) berömda Nattvarden (1495–97), men de närvarande har placerats närmare varandra i ett smalare utrymme än i sin förebild. De flesta lärjungarna liknar bara ytligt Leonardos förebilder, men i gestaltningen av Jesus och rummet som öppnar sig mot ett landskap i bakgrunden är likheten identifierbar. I Föglö har renässansatmosfären i Vasa blivit nästan barock i sin intensitet. Karaktärerna är större än tidigare i proportion till bildytan och den tunga gardinen i bakgrunden tillåter inte ögat att vandra mot horisonten. I Föglö är händelsen inte en blick in i djupet utan bilden börjar vid dukens yta och sträcker sig intensivt mot den åskådande församlingen. Ekmans serieproducerade altargerter har ofta betraktats som livlösa och svaga, men den här gången verkar målaren ha fördjupat sig i sin uppgift med all sin förmåga. Greppet är kraftfullt, säkert och uttrycksfullt som i konstnärens bästa verk. Verkets avvikande karaktär uppmärksammades redan av Fornminnesföreningens konsthistoriska expedition då den besökte kyrkan 1871. Å andra sidan kritiserades kompositionen som något schematisk. Den kristocentriska kompositionen är nästan symmetrisk, så att varje apostel har sin motpart på Jesusgestaltens andra sida.⁵⁵

Altartavlans budskap kan utläsas ur sättet på vilket temat behandlats. Den här gången är det inte frågan om bara en psykologisk förvirring då Jesus avslöjar att ”en av er skall förråda mig”. Det är inte heller frågan om en inbjudan till nattvarden utan ett budskap som betonar nattvardssakramentets under och som förstärks av Jesu uppåtriktade, känslöfylla blick och levande ljus som symboliserar den himmelska närvaron. Lik andra kyrkomålare begagnade sig Ekman av förebilder som fanns rikligt tillgängliga i form av tryck och fotografier – skillnaden var markant i jämförelse med Jonas Bergmans tider. Det är svårt att utpeka en direkt förebild till verket, men åtminstone några av gestalterna är direkta modifieringar från altartavlan i Vasa. Av kända förebilder kommer nattvardsscener av Peter Candid (ca 1548–1628), Pablo de Céspedes (1538–1608) och Philippe de Champaigne (1602–1664) närmast. Deras kompositioner är också besläktade med nattvardsmosaikerna i Isakskatedralen i Sankt Petersburg, vars skisser är utförda av Semen Zhivago (1807–1863) som arbetade vid Ryska konstakademien i Sankt Petersburg. Likheten hos några av karaktärerna med Ekmans altartavla är så överraskande att man till och med kan anta att Ekman kände till mosaikerna som bildreproduktioner. Det kan ses som en slags gudomlig ironi att dessa mosaikverk ersatte Ekmans religiöst-politiska allegorier på Världsutställningen i London 1862. Ekmans arbeten, som föreslagits av storfurstendömet Finland för den ryska

paviljongen i London skulle inte ha varit politiskt korrekta med tanke på den dåvarande världspolitiska situationen.⁵⁶

Föglös altartavla som slutfördes 1861 blev ganska förmånlig för församlingen, även om konstnärens behov av pengar var anmärkningsvärt stort. I Vasa betalade församlingen närmare 200 silverrubel för sin altartavla av nästan samma storlek, men i Föglö var priset bara hälften.⁵⁷ För en konstnär från Åbo var Åland ett bra marknadsområde där ordet snabbt spreds från en församling till en annan. Ekman fick beställningar på altartavlor från församlingarna i Vårdö (1852), Saltvik (1862), Kumlinge (1870), Hammarland (1869) och Lemland (1872).

Kyrkan som togs i bruk 1862 var nu utvidgad med korsarmar och dess interiör motsvarade väl tidens dekorstil. Altaret som ligger högre i koret än det övriga golvplanet var omgärdat av en altarring. Ekmans altartavla låg ovanför altaret, kantad av enkla vita ramar och guldlistor. Övre kanten var dekorerad med ett träkors och ett vågformat, dekorativt mönster som också upprepades i de övre ramarna på sakristiedörrarna och ännu idag i takfoten på kyrkans utsida. Dekorationssättet var ett uttryck för Chiewitz förkärlek för träsnitt i schweizisk stil i träbyggnader. Kyrkans mångfacetterade predikstol målades vit i enlighet med den övriga interiören och speglarna dekorerades med diskreta förgyllningar. Ovanför predikstolen fanns en baldakin med dekorativa snitt. Rummets ljushet förstärktes av de vitmålade väggarna och takvalvet. Som ba-

Figur 5. Föglö kyrka, interiör 1929. Foto C.A. Nordman. Museiverkets bildarkiv, MV15374.

Figur 6. Votivskeppet Gudrun, 1943 av Viktor Andersson. Foto Heikki Hanka.

lanserande kontraster i interiören fungerade bänkar, dörrar och ramlistor, målade i ekfärg. I den tresidiga läktaren mitt emot altaret placerades en mekanisk orgel som

förvärvades 1864 av Frans Andersson (1827–1869) i Stockholm. Anderssons orglar beställdes till exempel till katedralerna i Åbo och Uleåborg och på Åland till Hammarland (1865) och Lemland (1866, nu Sottunga).⁵⁸ Föglöorgelns dekorativa fasad var ljus och guldornerad.⁵⁹

Den moderniserade kyrkan drabbades snart av fuktproblem. Fornminnesföreningen fäste vid sin första konsthistoriska expedition till kyrkan sommaren 1871 uppmärksamhet vid att Föglös idylliska och rofyllda tempel skulle passa väl som scen för en vigsel i en skärgårdsnovell – om bara kyrkfolket kunde besparas från snuva förorsakad av den fuktiga inneluften.⁶⁰ Kyrkans luftfuktighet var för hög för den nya altartavlan med följderna att mögel snart började bildas på den. Sommaren 1865 skickades målningen jämte ramar till Ekman för reparation.⁶¹ Den professionellt målade tavlan har sedan dess behövt bara rutinmässigt underhåll med jämna mellanrum.

Från den gamla kyrkan var det bara ett fåtal objekt som godkändes i den nya inredningen. Tavlorna med regentförsäkringar, ljuskronor och lampor ingick naturligtvis, men speciellt bör nämnas den omsorg som det gamla votivskeppet fick. I november 1861 beslöt man att renovera det, men projektet genomfördes uppenbarligen inte eftersom föremålet inte finns nämnt i senare inventarielängder.⁶² Traditionen vet berätta att skeppet skulle ha hamnat i prästgårdspojkarnas lekar och förlit i Kyrksundets vågor.⁶³

I bräschan för det moderna och i det förgångnas strida vatten

Chiewitz korskyrka och dess medeltida västra arm tjänade församlingen under de kommande hundra åren utan stora förändringar. Utvecklingen avstan-

nade dock inte helt eftersom tidens nya bekvämlighetskrav förutsatte bland annat ett värmesystem som förverkligades 1901.⁶⁴ Den nya orgeln beställdes från Kangasala orgelfabrik 1924, men den gamla orgelfasaden förblev på sin plats.⁶⁵ Den viktigaste av de nya dekorationerna var votivskeppet Gudrun som kyrkan fick motta julen 1943. Det tillverkades av den lokala miniatyrbyggaren Viktor Andersson (1909–1991) som också ansvarade för skeppets renovering 1990.⁶⁶

En grundlig kyrkorenovering planerades redan i slutet av 1940-talet, men innan arbetet kunde börja måste kyrkans arkeologiska utgrävningar slutföras. Planerna för reparationsarbetet som följde utgrävningarna utarbetades av arkitekten Erik Kråkström (1919–2009). Renoveringen som tog ungefär ett år slutfördes 1968. Arkitekten som gick i den funktionalistiska modernismens fotspår är känd för sina många kyrkorenoveringar samt för att ha ritat kyrkorna i Kaskö (1965) och Sideby (1972). Arkitekter som följde tidens arkitektoniska ideal på 1960-talet uppskattade inte särskilt stillån från 1800-talet. I stället för Chiewitzs stil försökte modernismen med sina knappa uttrycksme-

del återknyta till medeltiden som upplevdes som autentisk. Någon efterbildning är det inte fråga om. Den moderna kyrkointeriören har ett klart identifierbart formspråk på samma sätt som kyrkoarkitekturens tidigare perioder. Valet ansågs ärligt eftersom imitation av det förflutna anses göra arkitekturen oautentisk.

Kråkströms minimalistiska modernism återspeglas i kyrkans inre som understryker Chiewitzvalvets arkitektoniskt elementära former. Det rena vita och de dämpade nyanserna förstärker detta intryck. Altarkonstruktionerna representerar den allmänna andan på 1960-talet och placeringen av

Figur 7. Träkrucifix av Dick Häggblom, 1986. Foto Heikki Hanka.

själva altarbordet i mitten av koret var rentav före sin tid. Det Andra Vatikanconciliet (1962–1965) hade helt nyligen definierat nya riktlinjer för placeringen av altaret i katolska kyrkor enligt vilka prästen skulle förrätta liturgin vänd mot församlingen, *versus populum*. Denna praxis vann insteg också i den protestantiska världen. Föglö kyrka var den första i Finland där gudstjänsten förrättades enligt dessa direktiv. Kråkström ritade planerna till altarpupplägget tillsammans med sin medhjälpare, arkitekt Carl-Johan Slotte (1933–2017). Ett liknande altarpupplägg står också att finna i Mikael Agricolakyrkan i Helsingfors, ritad av samma arkitekter. Den liturgiska rörelse som initierades av Vatikanen spred sig snabbt till Sverige och Finland, men det var inte innan gudstjänstreformen 2000 som principen *versus populum* där altaret placeras på avstånd från väggen blev en nästan undantagslöst gällande norm i både nya kyrkor så väl som vid renoveringar.⁶⁷

De historiska lagren i Kråkströms formgivning av interiören representeras synligast av orgeln som är tillverkad av Kangasala orgelfabrik och som ligger bakom altaret. Dess fasad härstammar från 1864 års orgel som var placerad på läktaren. Ekmans gamla altartavla är placerad ovanför den västra dörren och bildar en imaginär 1800-talsaxel med orgeln och bär en flyktig referens till kyrkans tidigare skrud. Bergmans Nattvarden, som kyrkan fick i samband

med renoveringsprojektet, placerades i korsarmen.

Kyrkans modernistiska inredning diversifierades i mitten av 1980-talet. Man kan till och med säga att postmodernismens pluralism steg in med betoningen på det lokala. 1986 fick kyrkan motta två donationer. En skulptur som föreställer den korsfäste donerades av skulptören, konstnären och bildkonstläraren vid Övernäs skola i Mariehamn, Dick

Figur 8. Ikon av typen Gudsmo­dern från Don. Skänkt till kyrkan 1986 av anonym målare. Foto Heikki Hanka.

Hägglöblom.⁶⁸ Verket som påminner om medeltida triumfkrucifix är omålat, och dess arkaiserande utförande återspeglar ett försök att nå andan i äldre kyrklig konst. Samma år fick kyrkan en ikon som föreställer Jungfru Maria med Jesusbarnet (65x47) vars målare och donator inte ville avslöja sitt namn för eftervärlden. Det är en ikon av typen Gudsmoeder från Don som tillhör den populära typen Ömhetens Gudsmoeder, på grekiska *Eleusa* (Ἐλεούσα) motsvarande ryskans *Umilenie* (Умиление). Den ursprungliga ikonen anses ibland vara målad av den stora ikonografen Theofanes greken (ca 1340–1410), men allt bevismaterial är baserat på legender, vad gäller så väl ikonens ursprung som dess målare. Enligt en legend skulle ikonen vara anknuten till segern över tatarerna vid Don 1380. Prins Dimitri donerade senare ikonen till en katedral i Kreml, Moskva, tillägnad Guds moders avsomnande (Dormition). Enligt en annan tradition skulle det vara frågan om en undergörande ikon från en katedral i Kolomenskoje, även den tillägnad Guds Moders avsomnande. Ikonen visade sin mirakulösa makt i striderna mot tatarerna på 1500-talet.⁶⁹ Idag finns den ursprungliga Gudsmoeder från Don bevarad i Tretjakovsgalleriets samlingar i Moskva.

Ikonmåleri har från och med 1960-talet blivit en populär hobby i vars hemligheter man kan förkovra sig i den fria folkbildningens många studiecirklar. Som ett resultat av den verksamheten har många lutherska kyrkor fått ta emot ikoner. Fenomenet har också en djupare bakgrund. Erland Forsberg (f. 1946), präst och ikonmålare född i Borgå, kan betraktas som den lutherska ikonteologins pionjär. Hans inflytande har varit stort särskilt i Sverige men också i Svenskfinland. Ikonmålning är en strävan att avbilda en slags tidlös kristen urbild. Ingen kyrka har ensamrätt till dessa urbilder. Av den orsaken har ikonerna sin plats även i luthersk kyrklig miljö.⁷⁰ Det nya krucifixet och Dons Gudsmoeder bildar tillsammans en kontinuitet i tid och rum. Förbindelsen till altaret betonar verkens religiösa budskap som ytterst vittnar om Guds kärlek till mänskligheten. Den förlossande korsdödens budskap om frälsning kompletteras av gudsmoderikonens känslöband som binder församlingen till samma säkerhet om omsorg.

En populär bild av Jesus hos oss och ute i världen

I Föglö kyrka möter besökaren också en världsberömd Kristusbild. Den är ett inramat tryck av ett original, målat av konstnären och illustratören Warner Sallman som levte och verkade i USA. Bilden har en speciell koppling till orten eftersom hans släkt kommer från Föglö. Konstnärens far Elias Sallman (1867–1943) föddes i Bråttö, Föglö, men emigrerade till USA redan på 1880-talet

Figur 9. The Head of Christ av Warner Sallman. Färglitolografi tryckt på tyg. Skänkt till kyrkan av konstnärens släktingar 1991. Copyright 1941–1968 Kriebel ja Bates Litho in USA.

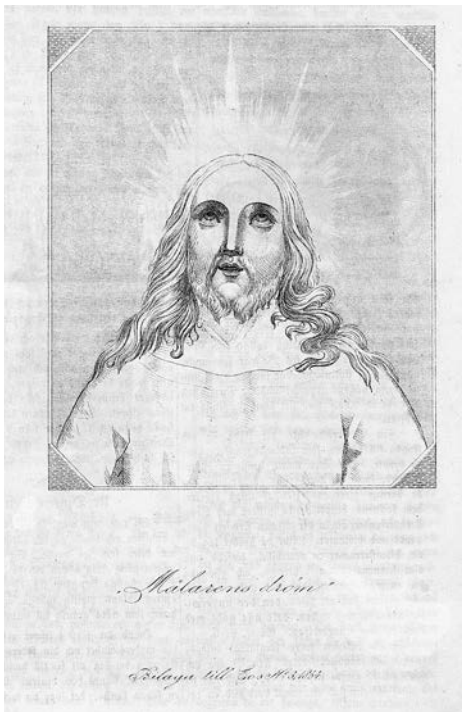

(medborgarskap 1892). En intressant detalj är att i dokumenten från kyrkans arkiv uppträder Warners farfars far, klockaren Anders Persson Sällman (1798–1868), som protokolljusterare vid de möten där R.W. Ekmans altartavla förvärvades till kyrkan. Sällman hade knappast en speciellt klar bild av Ekmans kyrkliga konst, men båda hade liknande fotfästen i den religiösa konsten. Båda förlitade sig också på den sentimentala romantikens sätt att vädja till känslan i kombination med ett realistiskt, sanningsenligt och trovärdigt framställningssätt. Därigenom kan trons abstraktioner bli lättare tillgängliga för människans förnimmelsevärld. Frasen ”människan tror inte förrän hon ser” återspeglar kanske bäst kärnan i Ekmans och Sallmans bildliga uttryckssätt. En tro baserad på seende bygger i sin tur på uttrycksformer som upprepats under århundraden i konstens historia och slutligen blivit självklarheter. I Föglö kyrka påminner Jesusporträttet (the true image of the Christ), donerat av konstnärens son Richard K Sallman (1921–1992) och hans fru Marion Lundholm Sallman (1921–2013), om denna ”ikonisering” av den religiösa bilden. Donationen gjordes vid församlingens 750-årsjubileum i juli 1991 i Föglö. Samtidigt förmedlade paret ett tryck föreställande den gode herden som en donation från Warner Sallmans kusin, Charles Sallman och hans familj till församlingens söndagsskola.⁷¹

Förbindelsen av Sallmans Kristusfigur med fransmannen Léon Lhermitens (1844–1925) Jesusbilder (1892, Museum of Fine Arts, Boston) visar att konstnären utnyttjat förebilder på ett sätt som liknar Ekmans arbetsätt. Förutom användningen av förebilder finns det en annan och ännu mer häpnadsväckande koppling mellan verken. Båda konstnärerna har berättat att Jesu ansikte uppenbarat sig för dem i en dröm. Kristi ansikte uppenbarade sig för Sallman i en vision 1924, men det var inte före 1940 som tryck av oljemålningen började spridas i hundratals miljoner exemplar runt om i världen.⁷² Den vision som Ekman upplevde som 19-åring finns dokumenterad i form av text och bild i barntidningen Eos, 1853, publicerad av en bekant till konstnä-

ren, Zacharis Topelius (1781–1831).⁷³ Teckningen visar att Ekmans drömbild inte var en ensamstående uppenbarelse, emedan Kristi ansikte verkar vara en kombination av de bildtyper som gynnats av Leonardo (1452–1519), Rafael (1483–1520), Guido Reni (1557–1642) och de tyska romantiska målarna. Trots sin vardaglighet har visionen varit minnesvärd för konstnären eftersom Ekman har återgivit samma ansikte utom i Föglös altartavla även i många andra av sina Kristusbilder.

Ekman's Jesustyp har format den finska uppfattningen om Frälsarens utseende sedan 1800-talet. Konstnären hade också grandiosa planer på att utnyttja tryckpressens möjligheter för att sprida Kalevalakonst åt massorna. Planerna havererade emellertid och trots sin visionära kraft kom Ekman såvitt man vet inte att tänka på de möjligheter som den nya kontinenten skulle ha erbjudit för industriell bildproduktion. Det tog närmare hundra år innan tryckpressarna började omforma inte bara finländarnas utan hela världens uppfattning om Jesus verkliga utseende. Därigenom blev Sallmans drömbild en del av hela världens gemensamma bildtradition. Till Åland och Finland nådde informationen om konstnärens förbindelse till det gamla hemlandet först i början av 1990-talet. Denna förbindelse ansågs så betydelsefull att Frälsarens berömda ansikte år 2010 fann en plats i en åländsk frimärksserie och därigenom i Ålands kulturarv.⁷⁴

En mikrohistorisk genomgång av Föglökyrkans konsthistoriska och visuella arv visar att till synes vardagliga kyrkliga artefakter kan leda till oväntade djup. Värdebestämning och de därmed förknippade besluten om att bevara och vårda är utmanande. Värderingsgrunderna förändras med tiden så att vi beklagar oss över mycket som har förstörts både avsiktligt och oavsiktligt. Föglö kyrka har förlorat en betydande del av sitt kulturarv under gångna sekler,

Figur 10. Bild av Kristus i R. W. Ekmans dröm. Eos: tidskrift för barn och barnens vänner 3:1854.

men mycket återstår. Vår egen tid skapar nytt arv och Warner Sallmans bild av Kristus visar att värderingsproblemet också berör till synes mindre värdefullt material. Sallmans tryck finns i miljontals hem och religiösa samlingsutrymmen. Enbart som ett tryckalster saknar det bevaringsintresse, men informationen om objektets ursprung och dess koppling till Föglös egen historia gör det unikt och värdefullt. Exemplet visar att beslut om att bevara eller gallra bör baseras på forskningskunskap. Smak och tycke är inte tillräckliga argument för ett hållbart kulturarvsarbete.

Denna artikel kan ses som en forskningsexpedition som påvisar att de tidiga konsthistoriska expeditionernas metoder och frågeställningar fortfarande är aktuella. Retoriken och infrastrukturen har förändrats, men observation, dokumentation, närläsning av källor och konsten att förstå hur kontexter byggs upp är fortfarande forskningens grundmetoder. Expeditionen 1871 missade många intressanta fakta, men den metodiska insamlingen av material skapade grunden för senare insatser. Artikeln som en forskningsexpedition visar att det i detta hänseende inte har skett stora förändringar. Trots ofullständigheter kompletterar insamlade fakta och tolkningar tidigare forskning och bildar i sin tur en grund för nya insatser och mera precisa observationer och tolkningar än tidigare.

Tack till Mika Nyman för översättningen, Rolf af Hällström för språkgranskning, Paula Mäkelä för observationer om arkivkällor och Saana Tammisto för bildbehandling.

TIIVISTELMÄ

Kirkkotaiteen ja visuaalisen kulttuurin ajalliset kerrokset – Föglön kirkko keskiajalta nykypäiviin

Kirkollisen kulttuuriperinnön vaaliminen edellyttää arvojen tunnistamista. Föglön keskiaikainen kirkko on muokattu 1861 valmistuneessa C. T. P. Chiewitzin (1815–1862) korjaustyössä funktionaaliseksi ristikirkoksi keskiaikaa tulkiten. Viimeinen laaja korjaustyö kirkossa oli Erik Kråkströmin (1919–2009) modernismia ja keskiaikaa yhdistänyt hanke, joka valmistui 1968. Kirkon niukasta keskiaikaisesta esineistöstä merkittävin on 1960-luvun korjaustöiden yhteydessä löydetty hopeinen reliikkiristi, jossa olleet jäänteet on tulkittu kuuluneiksi Magdalan Marialle, vaikka todennäköisemmin kyseessä on ollut Kildaren luostarin Pyhä Birgitta (n. 451–525). Kirkon keskiaikaisesta ja sen jälkeisestä asusta on vain vähän tietoja. Ison vihan aikana kirkko paloi, mutta sitä ryhdyttiin korjaamaan heti 1720-luvulla.

Sisustuksesta on säilynyt Jonas Bergmanin (1724–1810) 1759 maalaama alttaritaulu, joka perustuu Christopher Weigelin Nürnbergissä 1700-luvun alussa julkaisemaan Raamattuun. Sen kuvituksesta vastasi alankomaalainen Jan Luyken (1649–1712). Chiewitzin korjaustöiden yhteydessä kirkkoon hankittiin 1861 valmistunut uusi alttaritaulu. Edellisen tapaan Ehtoollista kuvanneen maalauksen teki Robert Wilhem Ekman (1808–1873), jonka työssä barokkimaisen tiivis tunnelma on saavutettu hyödyntämällä barokkia vanhempaa esikuva-aineistoa, kuten Peter Candidin (n. 1548–1628) tunnettua Ehtoollissommitelmaa, joka levisi Johann Sadelerin (1550–1611) kuparipiirroksen välityksellä.

Kirkon sisustus on täydentynyt yksittäisillä lahjoituksilla. Kuvataideopettaja Dick Häggblom lahjoitti 1986 veistämänsä krusifiksin, ja samana vuonna saatiin anonyymien maalarin Donin Jumalanäiti -ikoni. Vuonna 1991 kirkkoon saatiin yksi uskonnollisen populaarikuvaston tunnetuimmista esimerkeistä, Warner Sallmanin (1867–1943) 1940-luvulta lähtien ympäri maailmaa levinnyt Kristuksen kasvoja esittävä painokuva. Teoksen lahjoittivat Yhdysvalloissa asuneet taiteilijan sukulaiset, jotka halusivat muistaa suvun Föglöstä peräisin olevia juuria. Painokuva osoittaa, että kirkollisen taiteen ja esineistön arvo muodostuu kontekstuaalisista merkityksistä, jotka eivät avaudu pelkästään esineen materiaalista tai taiteellista laatua korostamalla.

ABSTRACT

The Temporal Layers of Ecclesiastical Art and Visual Culture – Föglö Church from the Middle Ages to the Present Day

Fostering ecclesiastical cultural heritage requires the recognition of values. The medieval church of Föglö was transformed into a functionalist cruciform church through the repairs by C.T.P. Chiewitz (1815–1862), completed in 1861, which applied an interpretation of the Middle Ages. Erik Kråkström (1919–2009) performed the most recent extensive repairs of the building, concluded in 1986, in a project combining the Middle Ages and modernism. The most significant of the church's sparse objects is a silver reliquary cross discovered during the repair work performed in the 1960s. The remains inside the cross have been interpreted as belonging to Mary Magdalene, though they are more likely to have been those of Saint Brigid (c. 451–525) of the monastery of Kildare. Little information remains regarding the appearance of the church during and after the Middle Ages. The church burned down during the Russian invasion and occupation known as the Greater Wrath (1714–21) and its repairs commenced immediately in the 1720s.

All that remains of the eighteenth-century interior is an altarpiece by Jonas Bergman (1724–1810), painted in 1759 and based on a Bible illustration by Jan Luyken (1649–1712). This illustration originated from a Bible published in Nürnberg in the early 1700s by Christopher Weigel that was illustrated by Luyken. In conjunction with the Chiewitz repairs a new altarpiece, painted in 1861, was acquired for the church. Depicting the Last Supper, just as the previous painting did, this new altarpiece was the work of Robert Wilhelm Ekman (1808–1873) who achieved the dense, baroque atmosphere of the piece by tapping into imagery predating the Baroque era, such as the famous altarpiece by Peter Candid (c. 1548–1628) whose composition of the Last Supper was popularized through a widely circulated copperplate created by Johann Sadeler (1550–1611).

The interior of the church has been replenished through private donations. In 1986, the art teacher Dick Häggblom gifted the church with a crucifix of his own carving, and in the same year, an icon of The Madonna of Don by an anonymous painter was also donated. In the year 1991, the church received one of the most well-known examples of ecclesiastical popular imagery, a print of the face of Christ. This well-known print created by Warner Sallman (1867–1943) has been circulated around the world since the 1940s. The piece was a donation from the artist's family members living in the US who wished to pay homage to the family's roots in Föglö. The print demonstrates that the value of ecclesiastical art is comprised of contextual meanings that cannot be revealed merely through an emphasis on an object's material or artistic quality.

Noter

- 1 Emil Nervander publicerade berättelsen *Sommarresor i Finland* om expeditionen (Nervander 1872). Styckena om Åland har senare publicerats som en skild helhet (Nervander 1983). Originaltexten har publicerats med forskningskommentarer av Leena Valkeapää och Markus Hiekkanen (Nervander ja Hiekkanen ja Valkeapää 2010). Expeditionernas verksamhetsområde och betydelse har fördjupats på senare tid, särskilt tack vare Leena Valkeapää (Valkeapää 2018 och Valkeapää 2020).
- 2 Endast en tvåsidig rapport, varav hälften behandlade R.W. Ekmans nymålade altartavla, skrevs om det korta besöket. Wolmar Westlin målade en akvarell av kyrkans port. Därutöver dokumenterades kyrkklockans text och ett rockblad från något hus. Valkeapää 2020, 36; Nervander 2010, 144 (bild).
- 3 Se Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kulttuuriperintöstrategia vuoteen 2024 (evangelisk-lutherska kyrkans kulturarvsstrategi fram till 2024) <https://evl.fi/plus/yhteiskunta-ja-kirkko/kulttuuriperinto/kulttuuriperintostrategia> (20.8.2020). Ortodoxa kyrkans fastigheters framtid har dryftats i rapporten 2019 Kiinteistöyöryhmän raportti <https://ort.fi/sites/default/files/2019-08/Kiinteist%C3%B6ryhm%C3%A4n%20raportti_0.pdf> (20.8.2020).
- 4 Om diskussionen om avskrivningar se Robbins 2016.
- 5 Se t.ex. seminariet som gick av stapeln i Nationalmuseet 5–6 februari 2020. Kenen kirkko? Uskonnollisen kulttuuriperinnön muuttuvat merkitykset. (Vems kyrka? Det religiösa kulturarvets betydelser i förändring.) <https://www.museovirasto.fi/fi/kulttuuriymparisto/kulttuuriymparistopalvelut-tehtavat-ja-yhteistyö/kulttuuriymparistopalveluiden-tilaisuudet-ja-tapahtumat/kenenkirkko> (20.8. 2020).
- 6 Ekrem 2008, 54–67.
- 7 Den visuella kulturens forskning ser tiden som flyktig och föränderlig samt fäster speciell uppmärksamhet på kroppslighet och de betydelser som uppstår genom människans sociala handlande. Se t.ex. Immonen 2011, 196–198.
- 8 Dreijer 1950, 30; Hiekkanen 2007, 373; Ringbom 2010, 76.
- 9 Hiekkanen 2007, 373–374, 591; Hiekkanen 2020, 474–476, 782. Den åländska forskningstraditionen har tenderat mot en tidigare datering. Enligt Ringbom är de äldsta penningfynden från 1300-talet och murbruksanalys av altaret ger en datering till början av 1400-talet. Ringbom 2011, 76 och Ringbom 2012, 125.

- 10 Klockans diameter är 69 cm. Text: *helgot . maria . berat . ves . ik . .beginne / dat / it / enem / guden / enden / mote / vi*. Salminen 1999, 10; Åmark 1950; Hiekkänen 2003, 165.
- 11 ÅM 402. Matts Dreijers anteckningar från fyndkatalog, 1966. Fynd i den gamla altargrunden, 1. Relikkrucifix av fögyllt silver, höjd 60 mm, bredd 53 mm och tjocklek 5 mm, armändarna trifolieformade och försedda med bokstäverna J i övre korsarmen och medsols L, M och M mot smårutig bakgrund, alltså evangelisternas Johannes, Lucas, Marcus och Matheus initialer; korsstammen och armarna har ett inristat kors med dubbelkontur och smårutigfond mellan konturlinjerna, snett över övre korsarmen står med minuskler inri, dvs. Ihesus nasareus rex indeorum. Kristusbilden är endast 24 mm hög och är fäst från nedre korsarmen. Baksidan en finrutad rundel i varje korsända majuskeln R i vänstra och majuskeln S i högra, i övre minuskeln g, i mitten minuskeln m och i nedre korsändan minuskeln [Maria gratia benedicta, Mater regis salvatoris] b. En korsformig lucka i mitten är upphöjd i ett gångjärn upptill och har låst med en kopparsprint genom två öglor nedtill. I korets hållighet fanns en 31 x 10mm stor hoprullad pappersbit pergamentslapp med namnet Maria Magd? (Maria Magdalena). Relikkorset hittades i sanden i en hållighet i mitten av den gamla altargrunden. 2. Förgyllt bronsbleck. 3. Obetydlig pappersrest från korsets relikgömma. 4. T vå små benskärvor, trol. från relikgömmen. 5. Pergamentsremsa från hålligheten i korsets vänstra korsarm, 31 x 10 mm med texten Maria Magdz, dvs Maria Magdalena. Se också Immonen 2009, 72; Immonen 2011, 208–209; Hiekkänen 2003, 135–136; Dreijer 1967, 14–17.
- 12 Ringbom 2012, 140.
- 13 Dreijer 1988, 19–24; NM 69028.
- 14 Dreijer 1988, 22; Ringbom 2012, 125. Till korset har tydligen hört två stycken av fögyllt bronsbleck som nu är i Ålands museums samlingar. (ÅM 401:1–2).
- 15 Hiekkänen 2003, 135–136.
- 16 Dreijer 1988, 29–30.
- 17 Bertell 1992, 99–104; Ringbom 2012, 127.
- 18 Visa Immonen har identifierat motsvarande silverkors i Sverige (Börninge, Riddarholmen, Färnebo, Köping, Söraby). Immonen 2009, 72. Ett nära exempel är också ett relikkors daterat till 1400-talet och funnet i Milton Keynes, England. Portable Antiquities Scheme Database WMID-1006A0, <http://finds.org.uk/database> (20.8.2020). Även det 28 cm höga relikkorset från Masku daterat till slutet av 1400-talet har samma drag. Hiekkänen 2020, 134; Immonen 2011, 71.
- 19 Immonen 2011, 209; Ringbom 2012, 125.
- 20 Hiekkänen 2005, 174–182.
- 21 Murenus 1905–1908, 441; Dreijer 1950, 31. Dopfunten var messing. (Inventeringen 1712 i serien Räkenskaper 1709–1738). DA/FFA.
- 22 Murenus 1905–1908, 579.
- 23 Hiekkänen 2007, 375, 591.
- 24 Dahlgrén 1950, 40.
- 25 Dreijer 1970, 115. Utöver Föglö kyrka brände ockupanterna också Lemlands och Sottungas kyrkor.
- 26 Ramsdahl 1950, 62; Inventeringen 1826. DA/FFA.
- 27 Räkenskaperna 1731, 1732, 1733. DA/FFA.
- 28 Räkenskaperna 1755, 1756. DA/FFA.
- 29 Tornet har förslagsvis daterats till mitten av 1700-talet (Hiekkänen 2007, 375, 595.). Enligt räkenskaperna fick kyrkobyggaren Erick Mattson 1729 betalt för att betäcka stapeln

- och lyfta klockorna på plats. Fyra år senare fick han betalt för tornets spåntak. Räkenskaperna 1729, 1731. DA/FFA
- 30 Klockan har en text som lyder: *Till Guds namns ära är jag guten, i genom elden fluten, Föglö kyrka til prydning.* Weckström 1852, 22.
- 31 Räkenskaper år 1741. DA/FFA.
- 32 Markus Hiekkänen antar att det medeltida altarskåpet funnits vid altaret ända fram till 1759 (Hiekkänen 2005, 183; Hiekkänen 2007, 375). Källorna betonar emellertid kyrkans totala förstörelse ”*jämmerligen häriad, och totaliten afbränd*” (Prostvisitationsprotokoll 2.6.1724. DA/FFA). Från total undergång räddades kyrkklockorna och takkronorna, 1703 (donator Anders Ekerooth ja Christina Wiinberg) och 1712 (donator Johan Bängtsen, Anna Johansdotter, Hindrik Klänson ja Sara Ericksdotter). På sommaren 1714 var de jämte en kista från kyrkan gömda i en lada, och för förvaringen betalades efter kriget en belöning. (Räkenskaper 1722. DA/FFA). Kistan har troligen innehållit textilier och smärre metallföremål, för enligt inventarielängden för 1725? tycks en del av dem ha bevarats. På altarets totala förstörelse syftar omnämmandet om en takkrona i trä som brunnit med kyrkan. (Inventeringen 1721. DA/FFA).
- 33 Efter inventeringen 1725 (i serien räkenskaper 1709–1738). DA/FFA. Samma personer donerade 1728 även ljusstakar till altaret.
- 34 Föglö kyrkoherde Anders Backman d.ä. (1689–1757) avled medan projektet pågick, och Anders Backman d.y. (1729–1811) som utnämnts till medhjälpare för åren 1754–58 var inte heller han längre i tjänst så slutförandet av projektet föll på den framlidne kyrkoherdens andra son, Saltviks tf. kyrkoherde Daniel Backman (1732–1784). Ylioppilasmatrikkel <http://ylioppilasmatrikkel.helsinki.fi> (20.8.2020).
- 35 Kyrkostämmans protokoll 15.8.1756, 20.2.1757, 15.10.1758, 24.6.1759. DA/FFA.
- 36 Kyrkostämmans protokoll 29.7.1759, 1.8.1759, 26.8.1759; Kyrkans konton 1755, 1756, 1759. DA / FFA; Föglö kyrka. Finska formminnesföreningens I konsthistoriska expedition 1871. Föglö. MV/TOP. Projektets kostnader steg ytterligare pga de 200 daler som betalats till kyrkoherdens änka Hedvig Backman för inkvartering av målaren.
- 37 Inventeringen 1826 (ytterligare poster), Kyrkostämmans protokoll 11.3.1838 §4, 27.5.1838, 18.11.1838 §, 23.6.1839 §3. DA/FFA.
- 38 Inventeringen 1836. DA/FFA; Alberius-Forsman, Gudrun – en julklapp till Föglö. Nya Åland 24.2.2004.
- 39 Räkenskaperna 1814–1815. DA/FFA; Fattigstockar var en viktig inkomstkälla för församlingen och de kunde placeras även annanstans än i kyrkan. Detta kan åtminstone härledas från länsprosten Boëtius Murenus inspektionsrapporter från 1600-talet. Se Murenus 1905–1908.
- 40 Kyrkostämmans protokoll 15.8.1756. DA/FFA; Inventeringen 1836. DA/FFA.
- 41 Om Bergmans verksamhet, se Dahlström 1942; Hanka 1997, BILAGA 1; Hanka 2001. Onlinematerial.
- 42 Weigel 1712, bild 36.
- 43 Ålands kulturhistoriska museum, Åland 28.3.1928 no 25, 2; Gåva till Ålands Kulturhistoriska museum. Västra Finland 31.1.1928 no 12, 3; C.A. Nordmans inventeringsrapport 19 augusti 1929 (med senare tillägg daterar donationen till 1934). Föglö. MV/TOP. Man kan bara spekulera om Nattvardens tidigare skeden. Fritiofs farfar, Johan Erik Liewendahl (1814–1880), var försäljningsman, dvs försäljare av stämplat papper (charta sigillata), så man kan väl föreställa sig att kunderna i avsaknad av kontanter erbjöd andra värdeföremål som betalning, till exempel gamla målningar. En möjlighet är att Bergmans Nattvard tidigare ägts av Fritiofs farfars bror, tullvaktmästaren Karl Adrian Liewendahl

- (1827–1874). Han gifte sig i mars 1859 med Anna Henrika Lindström (1836–1897), en piga från prästgårdens hemman, så man kan tänka sig att en målning räddad från en kyrka på väg att rivas kunde ha varit en vigselgåva åt ett bröllopspar. Giftna 1 mars 1859, Begravda 1897. Föglö. SSTS/HISKI.
- 44 Palamarz 2004, 229. Tavlans ram kan identifieras på högra sidan i bilden 222.
- 45 Hanka 2005, 85, 99.
- 46 Konstintresse i Åbo förr och nu. II. Åbo Tidning 15.3.1888, nr 73.
- 47 Räkenskaperna 1824–1825. Sottunga/DA. En annan oklarhet som gäller Föglö kyrka är en kopia av en faktura för målningsarbete som bevaras i Museiverkets arkiv från 3 april 1836. Fakturan som är signerad i Föglö verkar gälla reparation av diverse målningar. Det är frågan om en kopia av en originalfaktura som kommit med donationer från godsägare Carlstedt från Sääksmäki 1876. Kopisten har tolkat platsbeteckningen felaktigt, för det kan inte vara frågan om Föglö. Föglö MV/TOP; Fornminnesföreningens möte, HBL 12.10.1876 nr 237, 1.
- 48 Karlström 1986, 163–172.
- 49 Kyrkostämmans protokoll 6.6.1858 §3. DA/FFA.
- 50 Hintze 1926, 124–126. Ekman kände Chiewitz redan från sin studietid vid Stockholms Konsthögskola på 1820-talet. De vistades också samtidigt i Paris 1840. Ekman målade då ett porträtt av sin vän (Helsingfors stadsmuseum). Vänskapen blev allt förtroiligare efter att Chiewitz flyttat till Finland 1851. Till de gemensamma drömmarna hörde också inrättandet av en konstakademi.
- 51 Hintze 1926, 130.
- 52 Kyrkostämmans protokoll 5.9.1868 § 3. DA/FFA.
- 53 Hanka 2003, 106–112.
- 54 Kyrkostämmans protokoll 1.7.1860. DA/FFA.
- 55 Föglö kyrka. Finska fornminnesföreningens I konsthistoriska expedition 1871. Föglö. MV/TOP.
- 56 Hanka 2003, 108; Hinze 1926, 171.
- 57 Hinze 1926, 273.
- 58 Mäkinen ja Gripenrog 2012, 107–108; Valanki 1977, 26–27.
- 59 Inventering 27.3.1863, 16.8.1870, 20.2.1883 DA / FFA.
- 60 Nervander 1983 (1872), 71.
- 61 Kyrkostämmans protokoll 23.6.1865 § 3. DA/FFA.
- 62 Kyrkostämmans protokoll 10 november 1861 §3. DA/FFA.
- 63 Dreijer 1950, 33.
- 64 Colliander 1910, Föglö.
- 65 Valanki 1977, 26; Börjesson 2004, 11. Föglöbor som bosatt sig i Amerika deltog via C.E. Carson från Chicago i anskaffningen med en summa av 500 mark. Västra Finland 24.6.1924 no 73, 3.
- 66 Alberius-Forsman, Gudrun – en julklapp till Föglö. Nya Åland 24.2.2004
- 67 Dhima 2008, 19–22.
- 68 Ringbom 2010, 77.
- 69 Arseni 1995, 108–110.
- 70 Se Malmisalo 2005.

- ⁷¹ Världskänd Jesustavla på Föglös stora fest. Åland (Ålandstidningen) 2 juli 1991; Benita Laanti-Helander, Sallman gjorde även kungaporträtt. Nya Åland 4.7.1991; Lenita Luoma, Ålandsättlingens Kristusbild spridd i 600 miljoner exemplar. Åland (Ålandstidningen) 10.7.1991.
- ⁷² Morgan 1998, 240. Originalmålningen är nu belägen i Warner Sallman Collection, Anderson University, Indiana.
- ⁷³ Målarens dröm. EOS: tidskrift för barn och Barnens vänner nr 3. 1854, bildbilaga, 22–23.
- ⁷⁴ Populär Kristusbild. Ålandsposten Frimärken, nr 2: 2009, 22 (<https://www.yumpu.com/sv/document/view/20371254/nummer-2-2009-posten-aland>); Sallman Painting Featured in Aland Islands Stamp, Find Your Stamp's Value 13.1.2010 (<https://findyourstampsvalue.com/news/sallman-painting-featured-in-aland-islands-stamp>) (20.8.2020):

Bibliografi och litteratur

Arkiv

Genealogiska Samfundet i Finland, Helsingfors <hiski.genealogia.fi>

Historieböcker (GSF/HISKI). <hiski.genealogia.fi>

Föglö.

Död och begravnen 1722–1950

Museiverket, Helsingfors (MV)

Topografiska arkivet (TOP)

Kyrkoinventarier och berättelser

Nationalmuseum (NM)

Samlingskatalog

Riksarkivet, Helsingfors. Digitala arkiv <<http://digi.narc.fi>> (DA)

Föglö församlings arkiv (FFA)

Inventarier 1812–1883, 1826–1864

Kyrkostämmans protokoll 1756–1812, 1812–1847, 1849–1883

Prostvisitationsprotokoll 1709–1836

Räkenskaper 1709–1838, 1739–1840

Sottunga församlings arkiv

Räkenskaper 1793–1836

Ålands museum (ÅM), Mariehamn

Samlingskatalog

Litteratur

Alberius-Korsman, Kiki 2004. Gudrun – En julklapp till Föglö. *Nya Åland*, 24.2.2994, 12.

Arseni piispa 1995. *Ikonikirja. Historiaa, teologiaa ja tekniikkaa*. Helsinki: Otava.

Bertell, Erik 1992. Föglö kyrkas namnhelgon sannolikt Sancta Brigida, irländsk abbedissa av kunglig börd. *Åländsk Odling* (52), 99–104. Mariehamn: Ålands folkminnesförbund.

Börjesson, Jan H. 2004. *Orglar på Åland. Inventering av det åländska orgelbeståndet. Mariehamn: Ålands landskapsregering, Ålands prosteri och Åländska orgelbeståndet.*

Colliander, O. I. 1910. *Suomen Kirkon Paimenmuisto 19:n vuosisadan alusta nykyaikaan*. Ensimmäinen osa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 8. Helsinki: Otava.

Dahlgrén, Rudolf 1950. *Kyrkoherdar i Föglö*. Föglö: En hembygdsbok utarbetad i andledning av sockens 700-årsfest den 29 Juli 1950, 35–44.

Dhima, Sari 2008. *Tila tilassa: Liturgian ja tilan dialogi alttarin äärellä*. Väitöskirja. Helsinki: Yliopistopaino.

Drejjer, Matts 1950. Föglö Kyrka. *Föglö: En hembygdsbok utarbetad i andledning av sockens 700-årsfest den 29 Juli 1950*, 25–33.

Drejjer, Matts 1967. Medeltidskyrkan i Föglö. *Åländsk Odling* (28), 3–31. Mariehamn: Ålands folkminnesförbund.

Drejjer, Matts 1982. Sancta Maria Magdalena i Föglö. *Sanct Olof* (37), 53–59. Årsbok för de åländska församlingarna 1982. Mariehamn.

Drejjer, Stig 1988. Relik-krucifixet från Föglö Sta Maria Magdalena Kyrka. *Sanct Olof* (42), 19–32. Årsbok för de åländska församlingarna 1988. Mariehamn.

Ekrem, Carola 2008. De åländska kyrkorna och turismen. *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*, 53–78. Red. Yrsa Lundqvist. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (711). Meddelanden från Folkkultursarkivet (21). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Eos: Tidskrift För Barn Och Barnens Vänner 1854.

Find Your Stamp´s Value 13.1.2010 (<https://findyourstampvalue.com/news/sallman-painting-featured-in-aland-islands-stamp>) (20.8.2020).

Hanka, Heikki 2001. *Bergman, Jonas (1724–1810)*. Kansallisbiografia. <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2501/>.

Hanka, Heikki 1997. *Kirkkomaalauksen traditio ja muutos 1720–1880 : Carl Fredrik Blom murrosajan maalarina*. Jyväskylä Studies in the Arts 54. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Hanka, Heikki 2003. Protestantismi ja vapaa Italia : E. W. Ekmanin poliittis-uskonnolliset allegoriat. *Volare : Intohimona kuvataide. Juhlakirja Jukka Ervamaalle*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 26, s. 102–113. Toim. Anne Aurasmaa. Helsinki: Taidehistorian Seura.

Hanka, Heikki 2005. Kannuksen alttaritauluarvoitus : Lisätietoja C. F. Kuhlmanin, J. E. Lindhin ja G. W. Finnbergin maalaribiografoihin. *Rajoilla : Pekka Rönkkö 50*, *Ars Nordica* 15, 83–102. Toim. Marja-Liisa Rönkkö. Jyväskylä: Minerva

Hiekkänen, Markus 2003. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Helsinki: Otava.

Hiekkänen, Markus 2005. Pitkä reformaatio : Katolisista luterilaisiin alttarikoristeisiin 1550–1870. *Kirkko – taide – viestintä. Markku Heikkilän juhlakirja*, 171–188. Toim. Sari Dhima. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 197. Helsinki: SKHS.

Hiekkänen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1117. Helsinki: SKS.

Hiekkänen, Markus 2020. *Finlands medeltida stenkyrkor*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Academien.

Hintze, Bertel 1926. *Robert Wilhelm Ekman 1808–1873. En konsthistorisk studie*. Helsingfors: Schildt.

Hufvudstadsbladet 1876.

Immonen, Visa 2005. Artifacts, Iconology, and the Visual Process: Liturgical Objects in Finland and Beyond, c.1350–1550. *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief* 7 (2): 195–219.

Immonen, Visa 2009. *Golden Moments: Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600: II Catalogue*. *Archeologia Medii Aevi Finlandiae* XVI. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.

- Karlström, Gisela 1986. Föglö kyrkas ombyggnad 1859-61. *Sanct Olof* (40), 163–172. Årsbok för de åländska församlingarna 1986. Mariehamn.
- Laanti-Helander, Benita 1991. *Sallman gjorde även kungaporträtt*. Nya Åland 4.7.1991.
- Lundbom, Jack R. 1999. *Master Painter : Warner E. Sallman*. Macon, GA: Mercer University Press.
- Luoma, Lenita 1991. Ålandsättingens *Kristusbild spridd i 600 miljoner exemplar*. Åland (Ålandstidningen) 10.7.1991.
- Mäkinen, Kalevi & Gripenborg, Helmuth 2001. En Orgelklenod i Sottunga. *Sanct Olof* (55), 107–112. Åländsk årsbok för kyrka och kultur. Föreningen Sact Olof r.f.: Mariehamn.
- Malmisalo, Juha 2005. *In Pursuit of the Genuine Christian Image : Erland Forsberg as a Lutheran Producer of Icons in the Fields of Culture and Religion*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Mikola, Jorma 2015. *Alttarilta alttarille : Alttaritaulumaalaus Suomessa autonomia-ajan loppupuolella*. Jyväskylä Studies in Humanities 251. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Morgan, David 1998. *Visual Piety. A History and Theory of Popular Religious Images*. Berkeley: University of California Press.
- Morgan, David 2010. *Recognizing Jesus: Visuality and the Study of Religion*. Conference: Innovative Methods in the Study of Religion Conference, At London https://www.researchgate.net/publication/324091388_Recognizing_Jesus_Visuality_and_the_Study_of_Religion (20.8.2020).
- Murenius, Boëtius 1905–1908. *Boëtius Murenius' Acta Visitatoria 1663–1666*. Toim. Kaarlo Österbladh. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 6, 1–4. Helsinki: SKHS.
- Nervander, Emil 1872. *Sommarresor i Finland: på Åland och i Åbo-trakten*. Helsingfors.
- Nervander, Emil 1983. *Sommarresor på Åland. Åländska Klassiker*. [Mariehamn]: Ålands litteraturförening.
- Nervander, Emil & Hiekkänen, Markus & Valkeapää, Leena 2010. *Kesämatkoja Suomessa : Ahvenanmaalla ja Turun seudulla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1263. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Palamarz, Piotr 2004. *Kastelholms slott : Från medeltida borg till byggnadsminne*. [Mariehamn]: Ålands landskapsstyrelse, museibyran.
- Prothero, Stephen R. 2003. *American Jesus : How the Son of God Became a National Icon*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Portable Antiquities Scheme Database <http://finds.org.uk/database> (20.8.2020).
- Ramsdahl, Carl 1950. *Föglö i Krig Och Örlig*. Föglö: En Hembygdsbok. Utarbetad i Andledning Av Sockens 700-Årsfest Den 29 Juli 1950.
- Ringbom, Åsa 2010. *Åländska Kyrkor Berättar : [Nytt Ljus på Medeltida Konst, Arkitektur Och Historia]*. [Mariehamn]: Ålands museum.
- Ringbom, Åsa 2012. Maria Magdalena på Åland – Legend Och Spridning. *Sanct Olof* (67), 124–141. Åländsk årsbok för kyrka och kultur. Föreningen Sact Olof r.f.: Mariehamn.
- Robbins, Nina 2016. *Poisto museokokoelmasta: Museologinen arvokeskustelu kokoelmanhallinnan määrittäjänä*. Jyväskylä Studies in Humanities 283. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Salminen, Timo 1999. Suomen kirkonkellojen ja niiden valajat 1200–1500 -luvuilla. *Tekniikan Waiheita* 4/99, 5–21. Helsinki: Tekniikan Historian Seura ry.
- Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kulttuuriperintöstrategia vuoteen 2024*. <https://evl.fi/plus/yhteiskunta-ja-kirkko/kulttuuriperinto/kulttuuriperintostrategia>.
- Suomen Ortodoksisen kirkkokunnan kiinteistöryhmän raportti 2019*. https://ort.fi/sites/default/files/2019-08/Kiinteist%C3%B6ryhm%C3%A4n%20raportti_0.pdf (20.8.2020).

Valanki, Erkki 1977. *Suomen urut ja niiden rakentajat 1500-luvulta vuoteen 1970*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 102. Helsinki: SKHS.

Valkeapää, Leena 2008. Suomen muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket Suomessa 1871–1902. *Tahiti* 1/2018, 5–27. Helsinki. Taidehistorian Seura <https://doi.org/10.23995/tht.69289> (20.8.2020).

Valkeapää, Leena 2020. *Saman taiteen lapset: Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket 1871–1902*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 124. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Västra Finland 1924, 1928.

Weckström, M. 1852. *Geografiskt-statistiskt lexikon öfver Finland 1851*. Åland. Helsingfors.

Weigel, Christoph. ja Hansiz, Paul ja Faber, Samuel... 1708/1712. *Historiae Celebriores Novi Testamenti Iconibus Reparaesentatae Et Ad Excitandas Bonas Meditationes Selectis Epigram[m] Atibus Exornatae Historiae Celebriores Novi Testamenti Iconibus Reparaesentatae Et Ad Excitandas Bonas Meditationes Selectis Epigram[m] Atibus Exornatae 10 Historiae Celebriores Novi Testamenti Iconibus Reparaesentatae Et Ad Excitandas Bonas Meditationes Selectis Epigram[m] Atibus Exornatae*. Nürnberg: Weigel.

Ylioppilasmatrikkeli. <http://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi> (20.8.2020).

Åbo Tidning 1888.

Åland (Ålandstidningen) 1928, 1991.